

ІДЕЯ ОТЧИННОГО ПРАВА У ПОЛІТИЦІ ВОЛОДИМИРА МОНОМАХА

Політика Володимира Мономаха, як бачимо на прикладі його «Повчання дітям», ґрунтувалась на високій філософії та моралі. Найпомітніше де проявилось у його князюванні після Любецького з'їзду, на якому встановилась нова для Київської Русі правова норма: «нехай кожен тримає отчину свою».¹³ Хоч ця норма повністю не стала законом, проте свідчила про застосування нового правила, виробленого правовою свідомістю князів у процесі життя, насиченого суперечками з приводу володінь, котрі часто вирішувались кривавою міжусобицею.

Так склалось і після Любецького з'їзду. Як сповіщає літописець, після боротьби князів з Давидом Ігоровичем, який порушив любецький договір, осліпивши Василька — князя Теребовлянського, у 1100 році відбувся другий з'їзд князів в Уветичах або Витичеві. Князі запропонували тоді Ростиславичам (Володарю і Васильку) взяти у володіння одну на двох волость — Перемишль або відпустити Василька, якого вони зобов'язувались годувати. Коли Ростиславичі пропозицію відхилили, князі хотіли йти на них війною і примусити виконати Витичівське рішення. Схилили до військових дій і Володимира Мономаха, але він категорично відмовився: «не можу я з вами йти, ні хреста переступити».¹⁴ Факт цей вказує на тверду політичну волю Володимира Мономаха діяти по-новому, коли інші князі, піклуючись про особисті інтереси, намагались повернутись до старого звичаю, тобто до володіння по черзі старшинства.

Останній спосіб наслідування влади в цілому був типовий для XI століття і спирався на родове право, яким визначались відносини серед правлячих родин. Це була «збірна» верховна влада, що належала всьому князюму роду, який передавав у тимчасове володіння окремим князям певні частини Руської землі.¹⁵

Переходи князів із волості у волость, зумовлені родовими стосунками, були невідгінні народу. Особливо різко це проявилось за князювання Всеволода Ярославича, коли Київську землю грабували як дружинники, так і половці. Спираючись на чужинців, князі захоплювали волості в Руській землі і віддавали на безкарне пограбування своїм союзникам. Як писав автор «Слова о полку Ігоревім», за Всеволода почались часи, коли по землі сіялись і росли усобиці, а у княжих заклотах скорочувався рід людський. Тоді в Руській землі рідко чулись голоси землеробів, але часто говорили круки, збираючись летіти на здобич.¹⁶

Основи родинного права влади почали складатись ще за часів Володимира Великого. Ярослав закріпив і ускладнив цю систему. Він зробив спадкоємцями престолу не всіх своїх п'ятьох синів, а тільки трьох старших. «Це, — як пише В. Ключевський, — відома норма родових відносин, яка стала потім однією з основ місництва».¹⁷ Згідно з цією нормою у родинах, що складалися з братів з їх сім'ями, тобто дядьків і племінників, перше, тобто владне, покоління утворювалось із трьох старших братів, а молодші брати відсувалися на друге місце, що прирівнювалось до статусу племінників.

Молодші члени князівської сім'ї, що слідували за померлими, пересувались із волості у волость, з меншого «стола» на значніший. Вони

дотримувались відомої черги, що склалась на основі першого розподілу, здійсненого Ярославом. «В цій черзі виявлялась думка про неподільність родового володіння Руською землею, Ярославичі володіли нею не розділяючись, а переділяючись, чергуючись по старшенству».¹⁸

Перші покоління Ярославичів не заперечували цей порядок. Але, внаслідок розширення кола претендентів на владу, ускладнювались і заплутувались родинні відносини, поставали питання, які нелегко було вирішити. Виникали суперечки, які усувались домовленостями князів або, коли угода не досягалась, зброєю, тобто усобицями. Тоді князь набував старшинство не тому, що став насправді старшим по порядку народження, а тому, що його погоджувались визнати старшим, або він силою змушував визнати себе таким. Отже, разом із старшинством народження виникало ще й умовне або договірне право влади.

Порядок осіб у черзі володіння, таким чином, засновувався на тому, що наступні покоління повинні були повторювати відносини предків, шляхом чергування, а влада продовжувала належати роду. Місцевість у цьому ланцюгу родичів, успадкована дітьми від батька, була їх «отчиною», яка визначалась генеалогічно. Кожен князь мав своє місце серед родичів на драбині старшинства, що дісталось його батьку, а потім було передане дітям. Проте невідповідність порядку народжень порядку смертей, особисті якості спадкоємців, інші випадки заважали дітям цілком повторювати порядок успадкування влади батьків. Відносини, що склалися напочатку, з кожним новим поколінням переплутувались, що викликало потребу визначати отчину тільки територіально. Відсутність безпосередньої спадщини волостей була головною причиною усобиць, що виникли серед першого покоління Ярославичів і продовжувалися в другому поколінні.

Любецький з'їзд князів відхилив родинну систему влади, намагаючись закріпити кожного родича за тими волостями, що при першому поколінні належали його батьку. Це спрощувало розподіл володінь між князями: отчиною для синів стали вважати область, якою володів їх батько. Так, завдяки Любецькому з'їзду, боротьбу Ярославичів на сході Русі проти Святославичів за волость Чернігівську було припинено.

Однак не кінчилась тоді боротьба на заході, на Волині. Там разом правили «ізгої» — Ростиславичі й Давид Ігорович. Не вирішено було питання і про наступність престолонаслідування в Києві. Зокрема, в 1113 році, після смерті Святополка Ізяславича, сімейний принцип володіння був порушений: до престолу пробився Володимир Мономах, знехтувавши правом Давида та Олега Святославичів із старшої князівської лінії. Він зайняв Київський стіл, можливо, не стільки з волі киян, скільки на основі правової норми, виробленої Любецьким з'їздом, бо Київ був його територіальною вотчиною.

Така позиція Мономаха впливає з його «Повчання», має ґрунтовну морально-політичну підставу. Напучуючи «отроків», він підкреслює відповідальність князя за вчинки, бо йому властива неподільність управління усіма державними і господарськими справами князівства. Князь є носій закону і законності, на цьому ґрунтується його діяльність, у цьому сила його князівської влади. «Не наслідуй лиходіїв, не завидуй тим, що творять беззаконня, бо лиходії винищені будуть, а ті, що надіються на господа, заволодіють землею».¹⁹

Домовленості для нього — святий обов'язок, він настійно радить дітям їх не порушувати, «бо погубите душу свою». Він і сам їх виконував. Тільки так можна пояснити передачу ним у 1125 році верховної влади в Києві своєму сину Мстиславу. Мономах та його сини намагалися політично поширити порядок отчинного володіння і утвердити це право як загальне для всієї Київської Русі. Завадила цьому стара традиція влади і мораль, які негативно вплинули на старокіївську державу і сприяли її розпаду і ліквідації внаслідок чужоземних завоювань.